

Володимир КОНОПКА

ХЛІБОРОБСЬКІ МОТИВИ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ

Стаття присвячена проблемі досліджень календарної обрядовості за принципом доміантних мотивів. Особливу увагу звернуто на термінологічну невизначеність поняття «хліборобський мотив». Простежено застосування вченими принципу «мотивів» при дослідженні звичаїв та обрядів. Матеріал можна розглядати як доповнення до вже опублікованих джерел з хліборобських мотивів у календарній обрядовості.

Ключові слова: календарна обрядовість, мотив, тема, хліборобські мотиви.

© В. КОНОПКА, 2015

Однією з головних складових традиційно-побутової культури усіх слов'ян, зокрема й українців, яка надзвичайно сильно вплинула на формування їхньої ментальності, є хліборобство. Дослідник традиційного хліборобства українців Степан Павлюк наголошує: «Вивчення культур минулих епох, а також археологічних пам'яток на етнічній території України засвідчує давність господарських занять — як формотворчої основи традиційної культури певного регіону, окремого етносу. Хліб на території України вирощували, починаючи ще з епохи трипілля. Хліборобство було способом економічного забезпечення господарств і однією із форм творення народної традиційної культури, що органічно пов'язана із матеріальною і духовною сферами життя» [11, с. 3].

З часу публікації монографічного дослідження київських етнологів Володимира Горленка, Івана Бойка та Олексія Куницького [4] та двох монографій С. Павлюка [10; 11], традиційне хліборобство українців висвітлювалося, здебільшого, у наукових статтях та відповідних розділах колективних монографій, насамперед, вказаних дослідників. Проаналізований ними агротехнічний аспект традиційного хліборобства українців становить основу, на яку, поза сумнівом, необхідно спиратися під час дослідження обрядово-звичаєвого супроводу хліборобства на українських етнічних землях, інших територіях Слов'янщини.

Проте, на жаль, більшість сьогоднішніх дослідників календарної обрядовості українців, під час дослідження хліборобської теми у її структурі, ігнорують історичні основи народної агротехніки (наявність різних систем рільництва, побутування сівозмін тощо), не надають належної уваги археологічним джерелам, проте, не оминають можливості спроектувати звичаї та обряди, які побутували у ХІХ—ХХ ст., на давніші історичні епохи.

Це є причиною наявності значної кількості викривлень у висвітленні певних етнографічних явищ, неможливості укласти систему з розрізнених фактів, пов'язаних із хліборобськими обрядами. На заваді реконструкції такої системи стає також обмежена джерельна база, яка використовується дослідниками: опертя не на комплексні польові етнографічні матеріали, зафіксовані на основі спеціального квестіонаря на тему «Хліборобська обрядовість українців», а на відомості про хліборобські звичаї та обряди, зафіксовані під час опитування респондентів про всю

календарну обрядовість або ж лише її певний цикл, що призводить до фрагментарності чи поверхневості зібраної інформації. Причиною цього є й опертя на уривчасті опубліковані чи архівні джерела, без належного докладного вивчення традицій конкретних історико-етнографічних районів з метою їхнього подальшого порівняння й виведення на цій основі загальноукраїнських рис обрядовості.

Необхідно наголосити й на іншій крайності багатьох праць, присвячених календарній обрядовості, зокрема тих, які написані зі застосуванням концепту мотивів. Це — намагання пояснити певні звичаї та обряди з позиції лише однієї парадигми (наприклад, «шлюбно-вегетаційної» (головна увага на забезпеченні родючості та плодючості й намагання провести паралелі з весільною обрядовістю), або ж «поминальної» (переважаючий вплив покійних предків на життя живих) тощо).

Наукова проблема, яку поставлено у пропонованій статті, досі досліджена недостатньо. Адже впродовж тривалого періоду хліборобські мотиви вивчали лише в контексті загального розгляду традиційного хліборобства або ж календарної обрядовості.

Принцип досліджень за окремими мотивами в етнологічній науці утвердився нещодавно. Його впроваджували, насамперед, Наталія Велецька, російський етнологіст Микита Толстой та представники його наукової школи, зокрема Тетяна Агапкіна. Саме ці дослідники у своїх монографіях вперше провели аналіз духовної культури слов'янських народів, виділивши домінантні мотиви [1; 3; 14]. Проте у працях Н. Велецької і Т. Агапкіної наявні й деякі суперечливі моменти. Так, значення аграрних, хліборобських, вегетаційних, скотарських та сільськогосподарських мотивів часто дублюють одне одного (термін «аграрний» включає усі культурні рослини, а «хліборобський» — лише злакові культури тощо). Проте класифікація обрядів і звичаїв, які, по-перше, були поліфункціональними, а, по-друге, для більшості з них домінантним був один із вказаних мотивів, дала змогу визначити семантику багатьох ритуальних дій, систематизувати окремі мотиви у системі календарної обрядовості.

Однією з перших наукових монографій, написаних за принципом мотивів, є дослідження Н. Велецької «Языческая символика славянских архаических ритуалов» [3]. Хоча в цій праці найбільше

уваги присвячено поминальним мотивам (авторка надає перевагу означенню «культ предків»), однаково важливими в слов'янській культурі, на думку народознавця, є й «аграрні культури» (ширше — аграрні мотиви). Окреслюючи предмет свого дослідження, російська вчена відзначила такі найголовніші тези: між культом предків і аграрними культурами існує органічний взаємозв'язок; ритуали проводів «посланців» на «той світ» визначали формування структури та символіки календарних обрядових циклів; першочергове значення у календарній обрядовості мали поминальні мотиви. Н. Велецька у своїй роботі також спробувала з'ясувати можливі джерела походження звичаїв та обрядів хліборобського характеру, один з її висновків зводиться до того, що «генезис і функціональне призначення багатьох землеробських ритуалів язичницьких слов'ян, трактувалися як обрядовість, що пов'язана з помираючим і оживаючим духом рослинності, мабуть, це походить від відправлення посланців до обоженних предків. Уявлення про «духів хлібного поля» також пов'язане, ймовірно, з духами предків, що відправлялися з цих полів до прабатьків» [3, с. 201].

Нині в російській науці дослідження мотивів найкраще висвітлено у працях Т. Агапкіної. Найбільшою увагою заслуговує монографія «Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл», яка структурована саме за тематичним принципом [1, с. 5—9]. Розділи монографії присвячені окремим мотивам (підрозділи «тема пробудження природи», «тема плодючості й фертильності», «землеробська тема» тощо), у деяких із них проаналізовано декілька мотивів (підрозділи «тема весняного новоліття», «метеорологічна тема» тощо). Означаючи предмет свого дослідження етнологіст відзначає, що він охоплює не лише фольклор: «Прагнення до вивчення суто «свого» матеріалу (чи то фольклорний текст, обряд чи календарна термінологія) неминуче призводило до спотворення загальної картини побутування слов'янського календаря і природи самого явища традиційної культури на компоненти, які формально належать різним дисциплінам» [1, с. 15]. Т. Агапкіна таким чином обґрунтувала принцип використання методів як етнологічних, так і філологічних чи лінгвістичних для дослідження духовної культури (зокрема і мотивів). Дослідниця також формулює власний підхід при дослідженні ка-

лендаря, який носить міждисциплінарний характер: «Якщо тема або сюжет, які нам належить розглянути, втілюються через фольклор, то ми будемо досліджувати переважно календарні паремії і обрядові пісні. Якщо ж тема висвітлюється в традиції мовою ритуалу, то саме його реалії стануть розглядатися в тому або іншому розділі» [1, с. 18].

Аналізуючи лише весняно-літній календарний цикл Т. Агапкіна проводить класифікацію мотивів, зокрема зазначає «для пізньовесняного періоду календаря — в значно більшій мірі, ніж для ранньовесняного періоду, — характерні теми і мотиви, що мають стосунок до господарської сфери» [1, с. 697]. Отож, у ранньовесняному періоді доміантними мотивами, на думку російської дослідниці, виступають вегетаційні, поминальні, натомість у пізньовесняному — аграрні.

В українській етнологічній науці найдосконалішу теорію «мотивів» запропонував львівський етнолог Корнелій Кутельмах. Проте, через низку обставин вона не була зведена у єдину синтетичну працю: теоретичні положення дослідника розпорошені у його тематичних статтях [5; 6; 7; 8]. Свою увагу К. Кутельмах зосередив найбільше на поминальних та аграрних мотивах. Залучивши здебільшого поліський, карпатський та подільський, у меншій мірі — загальноукраїнський матеріал, він розглянув окремі комплекси календарних звичаїв та обрядів, з акцентом на семантиці явищ, їхньому місці у системі загальнослов'янської обрядовості, зв'язку з поховальними та весільними звичаями і обрядами.

Усі мотиви К. Кутельмах звів у певну структуру, підпорядковану основній ідеї: «У широкому обрядово-звичаєвому різноманітті річного календарного кола українців чітко простежується ідея благополуччя людини, родини, громади» [5, с. 191]. Серед аграрних мотивів дослідник зосереджував увагу на предметах хліборобського побуту (сніп, солома, зерно тощо) та продуктах хліборобства (каша, хліб).

За таким параметром, як насиченість аграрними мотивами, К. Кутельмах розділив календарний рік на декілька частин: «В одній частині аграрні мотиви досягатимуть свого максимуму, в іншій — наближаються до згасання. Але вони ніколи не згаснуть повністю, як не зникає впродовж року турбота про врожай» [5, с. 191]. На думку етнолога, найбільш повно аграрні мотиви виступають у весняному, літ-

ньому та осінньому періодах, що пов'язано з активною трудовою діяльністю хлібороба; узимку ж домінуючими є поминальні мотиви.

Розвиваючи тезу про насиченість мотивами кожного календарного циклу, К. Кутельмах класифікував ці мотиви на дві групи: обрядові дієства, безпосередньо пов'язані з піклуванням про врожай, та свята народного календаря, у яких аграрні мотиви набувають опосередкованого характеру. Впродовж року звичаї та обряди першої групи були лише одноразовими актами, натомість обрядодії другої групи — повторювалися.

З'ясовуючи джерела хліборобських мотивів, К. Кутельмах зауважував, що вони є ще дохристиянськими, проте упродовж століть надзвичайно редукувалися та видозмінювалися [5, с. 197]. Неможливість визначення конкретних історичних джерел хліборобських мотивів етнолог пояснював так: «Кожне покоління вносило в неї (обрядовість. — В. К.) щось своє, нове. Останнє народжувалося із зіткнення з традицією: або з її заперечення, або з появи «гібридного поєднання»; перенесення нового на старе, яке під впливом нового переосмислювалось, іноді аж до перетворення у свою протилежність» [5, с. 200]. Цією думкою дослідник обґрунтував умовність ретроспективних висновків. Водночас він відзначав, що основні мотиви — аграрні та поминальні (найбільш архаїчні), серед усіх різновидів мотивів були найстійкішими до змін [5, с. 200].

К. Кутельмах одним з перших звернув увагу на функції, які виконували народні звичаї та обряди. Аналізуючи річний календарний цикл, дослідник дійшов висновку, що він має аграрну основу, оскільки ґрунтувався на традиційному занятті українців — хліборобстві. Однак найбільше уваги К. Кутельмах акцентував на поминальній функції, яка, на його думку, була найважливішою (доведенню цієї тези народознавець присвятив декілька статей [6; 8; 9]). Домінантність поминальної функції (у розумінні К. Кутельмаха — поминальних мотивів) визначила й те, що у загальних висновках дослідник обґрунтував «культ предків» у календарній обрядовості українців.

Однією з найґрунтовніших праць К. Кутельмаха є його тематичний розділ до другого тому видання «Етногенез та етнічна історія Українських Карпат». У ньому дослідник спершу проаналізував аграрні мо-

тиви в календарній обрядовості мешканців Карпат, а далі висвітлив інші мотиви [7]. Серед головних заслуг ученого — формулювання принципу дослідження «аграрних» мотивів, типологізація звичаїв та обрядів календарних циклів за домінуючими мотивами, акцентування уваги на взаємозалежності хліборобських і поминальних мотивів, визначення загальноетнічних та локальних рис обрядів.

Погоджуючись з постановкою проблеми К. Кутельмахом, його способом аналізу календарних звичаїв не повністю згідний із висновками, адже про домінуючі окремих мотивів слід зазначити аналізуючи конкретні календарно-обрядові комплекси, які охоплюють окремі свята чи є окремими елементами календарного свята, і в жодному разі не переносити ці висновки на увесь річний календарний цикл.

Слід роз'яснити й термінологічну плутанину, яка пов'язана з поняттям «хліборобські мотиви». Етнологічні розвідки не мають постійної структури, згідно якої мав би викладатися матеріал. Деяка універсализація була характерною хіба-що для радянського періоду. Тим не менше, останнім часом під час досліджень духовної культури (здебільшого сімейної та календарної обрядовості) усе більше прихильників завойовує концепція «мотивів».

Щодо самого слова «мотив», то воно прийшло в українську мову через французьку з латинської: латинське дієслово «movere» (рухаю) у французькій мові перетворилось на «motif» (причина дії) [13, с. 372], яке згодом увійшло й в українську мову. Цей термін спочатку застосовувався у декількох значеннях: 1) спонукальна причина дій і вчинків людини (в психології); 2) характерна частина музичної теми (в музиці); 3) елементи сюжету, які споріднюють декілька творів (у мистецтві); 4) тема твору, проста складова частина сюжету (в літературі) [2, с. 380; 13, с. 372].

Найвірогідніше, що в етнологію цей термін прийшов з літератури. Але він не зберіг свого первісного навантаження — на практиці його значення сфера дещо розширилася. Нині термін «мотив (и)» в етнологічних текстах використовують доволі часто. Проте його роз'яснення у жодного автора, який використовує цей термін, нам не вдалося відшукати. Кожний народознавець, звертаючись до терміна «мотив», розуміє його по-різному. Так, в одній праці «мотив» — це неподільна частинка певного

обряду, яка несе відповідне семантичне навантаження. Натомість в іншій цей самий термін набуває широкого трактування і є синонімічним до терміна «тема». Наприклад, словосполучення «хліборобські мотиви» в календарній обрядовості трактується по-різному: одні дослідники зосереджують свою увагу лише на окремих аспектах, у яких яскраво присутні аграрні звичаї та обряди, інші ж описують увесь календар, треті — лише аспекти, які, на їхню думку, є «хліборобськими мотивами». Але у більшості досліджень, за кількома винятками [1], не робиться спроба пояснення значення використаного терміна.

Як уже відзначалося, у літературі ця проблема не знайшла належного висвітлення. Лише Т. Агапкіна, при окресленні предмета дослідження своєї монографії, спробувала внести розуміння в термінологічну плутанину (через яку дослідниця вважає неможливим застосування поряд таких синонімічних термінів, як «тема», «ідея», «лейтмотив», адже вони несуть інше навантаження), ввівши фактично як синонім терміна «мотив» новий термін — «міфопоетична доміюанта». Згідно з Т. Агапкіною, «міфопоетична доміюанта» — це якась загальна тема (змістове наповнення), яка разом з декількома іншими пронизує певний календарний період, присутня упродовж усього періоду й втілюється в усіх його жанрових формах [1, с. 21—22].

У контексті дослідження обрядовості виділяють такі групи мотивів, як хліборобські (в дещо ширшому значенні — аграрні), скотарські, поминальні, фертильності. Першу та другу групи інколи об'єднують під назвою «господарські».

Зазначимо, що В. Пропп своє дослідження «Русские аграрные праздники» структурував за тематичним принципом: 1) Поминання покійних; 2) Обрядова їжа; 3) Зустріч весни; 4) Вітально-заклинальні пісні; 5) Культ рослин; 6) Смерть і сміх; 7) Обрядові ігри та забави [12, с. 166—168]. Метою такої градації стала спроба поглянути на кожен з календарних циклів не за хронологічним принципом, а за проблемним. Якщо ж порівняти сучасні дослідження за принципом «мотивів», то вони багато в чому повторяють вказану структуру, а отже, використання терміна «мотив» просто замінило собою термін «тема».

Відзначимо, що таке розуміння словосполучення «хліборобські мотиви» в широкому значенні, як «хліборобська тема», є найповнішим. Отож, з наведено-

го матеріалу формуємо власне визначення: окремий хліборобський мотив — це ритуал чи частина ритуалу (обрядодія), виражені у певних формах (вербальній, предметній та акціональній), спрямовані на забезпечення врожаю злакових культур.

1. *Агапкина Т.А.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т.А. Агапкина. — Москва : Индрик, 2002. — 816 с.
2. *Биби́к С.П.* Словник іншомовних слів : тлумачення, словотворення та слововживання / С.П. Биби́к, Г.М. Сюта. — Харків : Фоліо, 2006. — 623 с.
3. *Велецкая Н.Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н.Н. Велецкая ; под ред. С.А. Плетнёвой. — Москва : Наука, 1978. — 239 с.
4. *Горленко В.Ф.* Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія) / В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко, О.С. Куницький. — Київ : Наукова думка, 1971. — 164 с.
5. *Кутельмах К.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / К. Кутельмах // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 191—210.
6. *Кутельмах К.* До витоків клечального звичаю (за матеріалами Полісся) / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити. — 2006. — № 5—6. — С. 467—483.
7. *Кутельмах К.* Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. — Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. — С. 473—557.
8. *Кутельмах К.* Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 172—203.
9. *Кутельмах К.* Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2001. — Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 87—153.
10. *Павлюк С.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ — початку ХХ ст. (історико-етнографічне дослідження) / С.П. Павлюк. — Київ : Наукова думка, 1986. — 172 с.
11. *Павлюк С.П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С.П. Павлюк. — Київ : Наукова думка, 1991. — 224 с.
12. *Пропп В.Я.* Русские аграрные праздники / В.Я. Пропп. — Санкт-Петербург : Терра — Азбука, 1995. — 176 с.
13. *Словник іншомовних слів / уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута.* — Київ : Наукова думка, 2000. — 680 с.
14. *Толстой Н.И.* Очерки славянского язычества / Н.И. Толстой. — М. : Индрик, 2003. — 622 с.

Volodymyr Konopka

THE AGRICULTURAL MOTIVES IN CALENDAR RITUALITY

The paper deals with the problem of investigation of calendar rites under the principles of dominative motives. The main attention is paid to the terminological incertitude of the word «agricultural motive». The principle of motives under the investigation of traditions and rites by the scientists is observed.

Keywords: calendar rites, motive, theme, agricultural motives.

Володымыр Конопка

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ МОТИВЫ В КАЛЕНДАРНОЙ ОБРЯДНОСТИ

Статья посвящена проблеме изучения календарной обрядности по принципу доминантных мотивов. Особое внимание уделено терминологической неопределенности понятия «земледельческий мотив». Прослежено применение учеными принципа «мотивов» при исследовании обычаев и обрядов. Материал можно рассматривать как дополнение к уже опубликованным источникам с земледельческих мотивов в календарной обрядности.

Ключевые слова: календарная обрядность, мотив, тема, земледельческие мотивы.